

1578թ. թուրք-պարսկական պատերազմը վերսկսվեց: Թուրքերը Լալա Մուստաֆա փաշայի գլխավորությամբ կրկին ներխուժում են Սամցխե: Չլըրը լճի մոտ տեղի ունեցած արշավանքի ճակատամարտում նրանք պարտության են մատնում պարսկական ուժերին և ապա ամբողջությամբ տիրում Սամցխեի իշխանապետությանը. «Թուին Ռ-ԼԹ (1590) էր այլագգի որդիքն ի պատիւ կոչեցին զքրիստոնեայ... և մեծ սուգ եղև քաղաքին, քանզի զԹորդունու ձորերն տիրեցին...»:⁶ Օսմանցիների ձեռքն են ընկնում նաև Թիֆլիսն ու Գանձակը: Նոր գահ բարձրացած շահ Աբասն ստիպված էր 1590թ. կնքել թուրքերի հետ Պարսկաստանի համար խիստ աննպաստ մի պայմանագիր, որով նա թուրքերին էր զիջում ոչ միայն Վրաստանը և Հայաստանը, այլ նաև Ատրպատա-

⁶ Դիվան Հայոց պատմության, կազմեց Գիտքահանայ Աղանեանց, գ. Ժ, Թիֆլիս, 1912, էջ 102:

կանի մի մասը՝ Թավրիզ քաղաքով:⁷ Հետագա իրադարձությունների արդյունքում պարսիկներին հաջողվում է թուրքերից հետ խլել ինչպես Ատրպատականը, այնպես էլ Վրաստանի և Հայաստանի արևելյան շրջանները, սակայն մեր ուսումնասիրության առարկան համարվող պատմական Հայաստանի Տայք նահանգն ու հարևան շրջանները մնում են Օսմանյան կայսրության կազմի մեջ: 1639թ. Կասրե-Շիրիհի պայմանագիրն ամրագրում է տարածքային հենց այսպիսի բաժանումը Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև, որը հետագա հարյուրամյակներին հիմնականում պահպանվում է:

Պատմական Տայքի տարածքը խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում բաժանված էր Օսմանյան կայսրության արևելյան 3 էյալեթների միջև: Կարսի էյալեթին էր պատկանում Կուր գետի ակունքների շրջանում գտնվող պատմական Կող գավառը՝ իբրև Գյոլեի (Քոլե) շրջան: Տայքի գավառների մեծագույն մասը վերաբերում էր Ախալցխայի էյալեթին: Դրանք էին Բերդագփոր, Պարտիզագփոր, Արսյացփոր, Ճակք գավառները և Բողխա գավառի մեծ մասը: Այստեղ այժմ տարածվում էին հետևյալ շրջանները. Բերդագփոր գավառի տարածքում և Ճակք գավառի արևելյան հատվածում՝ Օլթի գետի Փանակ (Բանակ) և Փանագլեքտ վտակների, ինչպես նաև Օլթի գետի միջին հոսանքի ավազաններում տարածվում էր Փանակի շրջանը: Սրան արևմուտքից սահմանակից էր Թավուսների (Տայոց քար) շրջանը (Ճակք գավառի կենտրոնական և արևմտյան հատված՝ Օլթի գետի ստորին հոսանքի շրջան), որից բաժանվում էր Թավուսներ և Փանագլեքտ վտակների ջրբաժան լեռնաշղթայով: Թավուսքարի շրջանի արևմտյան սահմանը հասնում էր մինչև Ճորոխ: Բողխա գավառի հյուսիսային և կենտրոնական հատվածում, ինչպես նաև Պարտիզագփոր գավառի ամբողջ տարածքում (Օլթի գետի և Բարդուզ-չայի ավազան) տարածվում էր Օլթու գավառը: Արսյացփոր գավառի տարածքին (Ճորոխ գետի միջին հոսանքի շրջան) էին համապատասխանում Բերդագրակի և Պարխալի (Պարխար) գավառները, որոնք տարածվում էին մինչև Պոնտական լեռները՝ հյուսիս-արևմուտքից ու արևմուտքից և Ճորոխի աջ ափի բարձունքները՝ արևելքից: Բողխա գավառի հարավային հատվածում՝ Օլթի գետի վերնագավառում և Սիվրի-չայի ավազանում, տարածվում էր Մամրվանի (Նարիման) լիվան, որը XVI-XVII դդ. վերաբերել է Էրզրումի, իսկ XVIII դ.՝ Ախալցխայի էյալեթին:

Տայքի Ոթաղե և Ագորդագփոր գավառների տարածքում՝ Թորթում գետի ավազանում, տարածվում էր Էրզրումի էյալեթի հյուսիսային մասը կազմող Թորթումի լիվան: Այն Էրզրումի նահանգի այն եզակի գավառներից էր, որ խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում վարչական փոփոխությունների չի ենթարկվում:

Ի՞նչ ժողովրդագրական իրավիճակ էր Պատմական Տայք նահանգում թուրքական տիրապետության հաստատման շրջանում, այսինքն՝ XVI-XVII դարերում: Տարբեր աղբյուրների համադրությունից հստակ երևում է, որ չնայած նախորդ ժամանակաշրջանում երկրամասում տեղի ունեցած ոչ հայանպաստ բնոժողովրդագրական գործընթացներին, պատմական Տայքի գավառներում մեծամասնություն էր կազմում տեղաբնիկ հայ տարրը (առաքելական և ուղղափառ), որի կողքին օրըստօրե հայտնվում էին եկվոր եթնիկական այլ խմբեր: XVI դարի վերջին Ախալցխայի էյալեթի և մասնավորապես Տայքի 1580-ական թվականների վերջից մինչև 1595թ. ընկած ժամանակահատվածի ժողովրդագրական վիճակի մասին մեզ կարևորագույն տեղեկություն է հաղորդում «Գյուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթարը»: Թուրքական կառավարության հրամանով, թուրք պաշտոնյաների կազմած այս հարկացուցակի համաձայն, հարկման են ենթարկվել ավելի քան 1250 բնակավայրեր ու եկամտա ապահովող այլ վայրեր՝ լճերի ու գետերի ձկնային տնտեսություններ, այգիներ, արոտավայրեր, դաստակերտներ ու ջրաղացներ: Այս ամենից բացի՝ հարկացուցակում նշված են բոլոր բնակավայրերի անվանումները, դրամական և բնամթերային հարկի տեսակները և չափը, ծխերի քանակը, նրանց նահապետների անվանացանկերը, որոնք բացառիկ նյութ են տարածաշրջանի ժողովրդագրական պատկերը վեր հանելու համար: Հարկման ենթակա բնակավայրերի անվանացանկերից հստակ երևում է, որ պատմական Տայքի բնակավայրերի մեծ մասում բնակիչները քրիստոնյա էին և կրում էին հայկական ու վրացական կամ հայերի և վրացիների մեջ մեծ տարածում գտած անուններ: Հայկական կամ

⁷ Հ. Տ ա շ յ ա ն, *Տայք, դրացիք և խոտրջոր*, «ՀԱ», 1971, 1-3, էջ 36:

հայերի շրջանում լայնորեն գործածվող անուններ հանդիպում ենք պատմական Տայքի Փանակի լիվայի գրեթե բոլոր բնակավայրերում: Ստորև ներկայացվում է Փանակի լիվան իր հարկման ենթակա 109 բնակավայրերով: ⁸

Աղյուսակ 1

N:	Բնակավայրի անվանումը	Հարկի չափը (ակչե)	Ընտանիք/թիվը	Հայերի շրջանում մեծ տարածում ունեցող անձնանունները	Էջն ըստ հարկացուցակի
Փանակի նախին					
1	Փանակ (ռաբաթ)	30000	36	Նղիա Ջաքարի որդի, Փիր Նազարի, Աշոտ, Միրաք Ջաքարի, Գրիգոր, Շահմելիք, Թաթոս, Գրիգոր Ամրոսի, Ստեփան, Ավանես, Թաթոս Մկրտչի, Հակոբ Փիրայի	332
2	Դաստակերտ (Փանակ)	500	6	Տերտեր Աբրամի, Սուլթան Խաչիկի	335
3	Դաստակերտ (Փանակ)	600	8	Շերմագան, նրա եղբայր Պարոնվարդ, Բաղդասար, Մարտիրոս	335
4	Դաստակերտ (Փանակ)	400	6	Աթաբեկ, Օնան Գրիգորի, նրա որդի Օհան	336
5	Բարիք	-	42	Անդրանիկ, Մուրադ, Միհրան, Վարդպարունի որդի, Ջաքար, Խաչատուր, Համբարձում, նրա որդի Օզան, նրա եղբայր Հովսեփ, Խաչատուր Ստեփանի	336
6	Կոնձոր (Կոստր)	-	39	Ամիրխան Գրիգորի, Ամիրվարդ, Ավանես Պարոնի, նրա եղբայր Նուրագիզ, Սարգիս Շահնագարի, Ափրիանոս, նրա եղբայր Մկրտչի, Նղիազար, Խաչատուր, Ավանես Սուլթանի, Յարալ, նրա որդիներ Մկրտչի և Սարգիս, Գուլագիզ Օհանեսի, Փիրնագար, Կակոս Արտաշեսի	337-338
7	Արմաշեն	10000	30	Վասիլ Աբրամի, Տերտեր Գուլագիզի, նրա եղբայր Կիրակոս, Մխիթար, Մանաս	338
8	Չարձոր (Չարսոր)	-	-	Մոսիկ, Հազարպետ Մոսիկի, Փարագիզ Վարդիկի, Նուրագիզ Վարդիկի, Կարապետի որդիներ, Ջոհրաբ, նրա եղբայր Ջանիբեկ, Ավանես, Միհրան	339
9	(անընթեռնելի), Վերին Դալա ցանքատարածքով	12598	19	Գրիգոր, նրա եղբայր Ջանիբեկ, Նղիա	340
10	Մուշեղ	13700	18	Ջոջիկ, Մելիք, Նղիա, Դավիթ Շահնագարի	340
11	Դաստակերտ (Մուշեղ)	200	3	Մկրտչի որդիներ Մուրադխան և Թեմուր	341
12	Մուխրուլ	16000	25	Մկրտչի, Ջարասալ, Հովհաննես	341
13	Կոփ	9000	40	Մարտիրոս Վարդանի, նրա եղբայրներ Վարդևան և Դուլբեկ, Փիրագիզ, նրա որդի Մկրտչի, Կիրակոս Սողոմոնի, Ավա/ծա/տուր Փիրիջանի, նրա եղբայր, Կարապետ, Մարգար, Ավագ, նրա եղբայր Պավել, Մկրտչի որդի	342
14	Քեիվանք	13000	-	-	343
15	(անընթեռնելի)	5000	7	-	343
16	Թաղթ	5000	8	Ջաքարի թոռ	343
17	Թխասքուրք	13000	28	Շահիւմ, Խաչատուր Ազարբեկի, նրա եղբայր Օզան, Քրիստոս Ասլանի, Սարգիս Մուրադջահի, Գրիգոր Ջանագիզի, նրա եղբայր Կիրակոս, Շերվան Գարիբեկի, նրա եղբայր Տերհանես, Վարդպարուն, Տերտեր Գուլմագի	344
18	Դաստակերտ	330	4	Բայանդուր Ջաքարի, նրա եղբայր	344

⁸ Գլուխիստանի շիլադիտիս ծիւծի ծաւտարի, Բ. 2, տաւրժաւի Էլլէկտի ցամոսցա, տարցմանի, ցամոսլաւա Կոմենտարիւքի ծաւրտաւ սերցի չիլիւք, տիւլոսի, 1941, ցց. 332-392.

	(Թխասքույր)			Փիրայ	
19	Ջատգերակ (Ջեղկարեկ)	14500	50	Սարգիս Օհանի, Գրիգոր Օհանեսի, նրա եղբայր Նորսես, Սարիբեգ Տերեակորի, Մելիք Ջոհրաբի, Փիրիջան Նազարի, Կարապետ, Սարգիս Ղազարի, Մարտիրոս, Եղիազար Վարձելի, Գալուստ Խաչատուրի, նրա եղբայր Դուլբեգ, Կարապետի որդի, Դանիել, Ազատ, նրա եղբայր Ասլան, Մկրտիչ, Առաքելի որդի, Կիրակոսի թոռ, Խաչատուրի որդի, նրա եղբայր Վարդան, Ալեքսան Վարդազիզի, նրա որդի Ստեփան, Ջոհրաբ Ներսեսի, Օհանես Ասվաթա/տուրի	345
20	Դաստակերտ (Ջատգերակ)	330	3	-	346
21	Էզմաք	11000	40	Շահնազար, Բագրատ, Մանվել, Անդրեաս	346
22	Վերին, Ստորին և Միջին Արսենիկներ	13500	138	Կիրակոս, Մեհրիվան Կիրակոսի, Սողոմոն Սահակի, Սարգիս Ազիզի, նրա եղբայր Խաչատուր, Օհանես, Ամիրվարդ, Մկրտիչ Սահակի, Կիրակոս Օզանի, նրա եղբայր Սուլթան, Հազարթել, Կիրակոսի եղբայր Միրիջան, Մկրտիչ, Մանվել քահանա, Եղիազար քահանա	347
23	Չկնային տնտես. (Արսենիկ)	200	-	-	349
24	Էգրիշուար (ցանքատարածք)	1000	-	-	349
25	Եզմեզ (Էզմեխ)	11000	15	Մանուկ, Բայանդուր	349
24 ²	անընթեռների	9000	3	Արտաշես Փիրազիզի, նրա եղբայր Ալիխան, Ջատիկ, Բարազ	350
25 ²	Դաստակերտ (անընթեռների) ան- վամբ գյուղի մոտ	350	8	-	350
26	(անընթեռների)	9300	անընակ	-	351
27	Նազիրվան (Լազարվան)	-	14	Ամիրազիզ, նրա որդիներ Խաչատուր և Մարտիրոս, Նորսեսի թոռ, Ահանես, Մկրտիչ	351
28	Դաստակերտ (Նազիրվան)	250	3	-	351
29	Ազրակ (Ալրիակ)	8000	6	Ջատիկ Սուլթանի	352
30	Բարնակ	10000	24	Սարգիս Ջաքարի, Վարդազիզ, Վարդան Վարդազիզի	352-353
31	Մերենես	8500	26	Մանուկ, Վարդազիզ Ստեփանի, Սարգիս	353
32	Էզածոր (Այգեծոր, Էլեսոր)	8000	15	Գարսևան, Անդրեաս Ռոստոմի	354
33	Չաղբոս	11000	6	Գիքոր, նրա եղբայր Հովսեփ	354
34	Կարխուլ	4500	17	Հովհան, Նազար Դավիթի, նրա եղբայր Գիգու, Եղիազար Մկրտչի, Պետրոս Խաչատուրի, Վարդազիզ Ստեփանի, Մուրադյան Ջաքարի	355
35	Կոտիք	12000	54	Աբիառն Գրիգորի, նրա եղբայրներ Ավանես, Յասոն և Իսքենդեր, Մինաս, Ամիրվարդ, Մատիկ Հովհաննեսի, նրա եղբայր Կիրակոս, Խաչատուր, Ներսես, Կիրակոս Հովհանի	355-356
36	Քարազուխ	7000	24	Ալեքսան Օզանի, Լիպարիտ, Արտաշես Ջուրապի	357
37	Կինեպոս	-	12	Գրիգոր Մարտիրոսի, Խաչիկ Գրիգորի, Գրիգորի որդի, Կարապետի որդի	357-358
38	Վաղավեր	7500	23	Սարգիս, Մարկոս	358
39	(անընթեռների)	5500	անընակ	-	358
40	Աղիտ-Գոմ (Աղիրդգոմի)	10000	7	Նովրոս Գրիգորի	359

41	Կոնք (Դեզիրման Դերես)	11200	անբնակ	-	359
42	(անընթեռնելի)	3000	անբնակ	-	359
43	Բերդիկ Բարդիկ)	-	անբնակ	-	359
44	Իսրայել	6000	4	Ավանես Հանեսի, նրա եղբայրներ Գրիգոր և Հանես	359
45	Գարդաղիս	11000	7	Կիրակոս Մկրտչի, Նովրոս Մարտիրոսի, Խոսրոյ Հովհաննեսի, Ասվա/ծա/տուր Ասլանի, Կարապետ Մուրադի	360
46	(անընթեռնելի)	3000	անբնակ	-	360
47	Ձկնային տնտես. (Բերդիկ)	5000	-	-	360
48	Թարիք (Բարիք)	5000	11	Ասվա/ծա/տուրի որդի, Սիմոն Բայանդուրի, նրա եղբայրներ Մկրտիչ և Մարտիրոս, Գալուստ Հովհաննեսի, Շահողուի Մկրտչի, Մկրտչի որդի	361
49	Ցանքատարածք (Փանակ)	7000	-	-	361
50	Խոշ (ցանքատարածք)	-	-	-	361
51	(անընթեռնելի) Կոնձորի մոտ	1000	-	-	361
52	Օկեք (Աղիտգոմի մոտ)	500	անբնակ	-	361
53	Տաշ (ցանքատարածք, Աղիտգոմի մոտ)	500	-	-	361
54	Ցանքատարածք	4900	-	-	362
55	Իսրայել (Դիլիջիքլու)	2000	անբնակ	-	362
Ընդամենը Փանակի նահիեում		325358	829		
Քիամիսի նահիե					
1	Քիամիսիս	28000	55	Ջաքար, Մուրադ, Նազար, Մատիկ, Հազարթեղ	362
2	Դաստակերտ (Չիփթիկ) ⁹	376	3	Դավիթ Սոսի, Հազար, նրա եղբայր Զայմարոզ	363
3	Տաճարիկ (Տաջերեք)	22000	29	Կիրակոս Սարադանի, նրա եղբայր Խաչատուր, Արտաշես Ջենչիրի, Ավանեսի որդի	363
4	Մկրտչի դաստակերտ	380	5	Խոսրով, նրա եղբայր Վահան	364
5	Բանջուրտ (Փանջուրեք)	12900	26	Արտաշես, Գալուստ, Վասիլ Հակոբի, նրա եղբայր Սուլթան	365
6	Սողոմոն	14000	13	Կիրակոս Հովհաննեսի, նրա որդի Մարտիրոս	365
7	Փերթևան	-	29	Գալուստ, նրա եղբայր Վարդան, Գալուստ Մուրադախի, Մկրտչի որդի, Կարապետ Դավադրեկի	366
8	Դաստակերտ (Փերթևան)	200	3	-	367
9	Խարան	-	45	Փիրնազար Մանասի, նրա եղբայր Կիրակոս, Գուրբեկ Վանանի, Մինաս, նրա որդի Ազարթեկ, Վարդագիգ, Կարապետի որդի, Վարդագիգի որդի	367
10	Վերին (անընթեռնելի)	5000	18	Ազատ, Գրիգորի թոռ, նրա որդի Սարգիս, Գուլար Մարտիրոսի	368
11	Գաղ (Գվաղի)	8500	8	-	368
12	Դաստակերտ (Գաղ)	270	3	Լևոն Ներսեսի	369
13	(անընթեռնելի)	4500	անբնակ	-	369
14	Աղուցդիր	8500	անբնակ	-	369

⁹ 16-րդ դարի վերջից՝ մասնավոր կալվածք Թուրքիայում:

15	Ստորին (անընթեռնելի)	14998	անընթեռնելի	-	369
16	Ցանցատարածքներ (անընթեռնելի)	20000	-	-	369
Ընդամենը Քիմախիսի նահիեում		139624	227		
Փանագկերտի նահիե					
1	Փանագկերտ (ռաբաթ)	16000	40	Մկրտիչ, նրա եղբայրներ Սիմոն և Հազար, Մուրադ Ստեփանի, նրա եղբայր Մարգար, Հովհաննես Մուրադի, նրա եղբայրներ Վասիլ և Մարգիս, Մուրադ, Մուրադ Կիրակոսի, Մարգար	370
2	Չկնային տնտես. (Փանագկերտ)	500	-	-	370
3	Ուրեկի	21000	48	Մուրադի որդի, նրա եղբայր Ստեփան, Ասվա/ծա/տուրի որդի, Հանես, նրա որդի Վարդան, Ալեքսան Սարգսի	371
4	Վերին Փանագկերտ	15000	36	Մկրտիչ Նովրուզի, նրա եղբայրներ Հովհաննես և Սարխոշ, Մարկոսի թոռ, Գաբրիել, Մանվել	372
5	Վերին և Ներքին Օղթաթաթեր	22000	88	Ազատ, Վարդ, Առաքել, նրա եղբայր Փիրան, Կարապետի որդի, նրա որդիներ Սահակ և Վարդագիզ, Բուդախ Աբրահամի, նրա եղբայր Մելիքսեթ, Ավանես, նրա եղբայր Վարդագիզ, Կիրակոսի որդի, նրա եղբայր Սարգիս, Կարապետ Գրիգորի, Մելիքսեթ Կարապետի, Դավիթբեկ Ջաքարեի, Աբրահամ Ջաքարի, Խոսիկ Կարապետի, Մկրտիչ Շահագիզի, Մանվել Եղիազարի, Վարդագիզ Նովրուզի, Ավագ, Հակոբ Ղազարի, Բուդախ Մելիքի, նրա եղբայր Սահակ, Պարտնվարդ Սարտիսանի	373
6	Դաստակերտ (Վերին Փանագկերտ)	200	4	-	372
7	Գեսմալ	14500	26	Գրիգոր Միրիջանի, նրա եղբայր Վարդան, Ավանես Մարտիրոսի, Արտաշես Մելիքի, Մելիք Մուրադի, Ղազար Մինասի, Սարիբեկի որդի, Մուխտար Սարիբեկի, Խաչատուր Գրիգորի, Կարապետ Կիրակոսի, Կիրակոս Ավադանեսի, Հովսեփ	374
8	Փիրդանոս	10000	20	Մկրտիչ, Պողոս, Կարապետ Ջոնարի, Գրիգոր Վարդագիզի	375
9	Մեհանք	15433	22	Պետրոս, Վարդան, Ջաքար, Շահալարոն	375
10	Փոքր (անընթեռնելի)	18500	4	-	376
11	Քարաշուտ	11000	8	-	376
12	Կապք	10000	23	Վարդագիզ, նրա որդիներ Ամիրագիզ և Հազարբեկ, Ղազար, Մելիք, Կիրակոս, Մարտիրոս, Սարգիս Մուրադի, Վարդան, Մելիք Հազարբեկի	377
13	Միջին Ջուլակերտ	3000	անընթեռնելի	-	377
14	Կիսադաստակերտ (Միջին Ջուլակերտ)	275	6	Միքրան Օհանի	378
15	Կիսադաստակերտ (Միջին Ջուլակերտ)	193	3	-	378
16	Ներքին Ջուլակերտ	8000	36	Մկրտիչ Ղարագոզի, Գուրգեն Մուրադի, Ավագ, Կիրակոս Ավագի, նրա եղբայր Ստեփան, Ավանես, Հանես Հովհաննեսի, Ասվա/ծա/տուր Ազարբեկի, Սարգիս, Կիրակոս, նրա եղբայր Ղարաիգիթ, Ասվա/ծա/տուր Ղարաիգիթի, Գալուստ, Սարգիս Խոսիկի, նրա եղբայրներ Ամիրապղիս	378

				և Ամիրվարդ	
17	Ցանքատարածք (Ներքին Ջուլակերտ)	600	-	-	379
18	Բերդուս	500	8	Ամիրնազար, Կիրակոս Օհանեսի, Վարդան, Ղազանփեր Գրիգորի, Ստեփան Ասվա/ծա/տուրի	379
19	Դաստակերտ (Բերդուս)	200	4	Խոսիկ Վարդապարտնի, Առաքել, Վարդապարտն	380
20	Քամրիսի (Քեամիս)	25000	58	Յրաբեգ Շահամբի, նրա որդիներ Ամիրնազիգ և Խաչատուր, Նուրազիգ Խաչատուրի, Սահակ, Դանիել, Հովսեփ, Ասվա/ծա/տուր, Պարտնպետ, Ամիրբեգ, Մինասի որդի Մաթարս, Շահամուրադ Կարապետի, նրա եղբայրներ Մուրադխան, Մելիքսեթ և Ղայթմաս, Աթաբեկ, նրա եղբայր Զանդար, Գրիգոր Մարկոսի, նրա եղբայրներ Ասլամաս և Գևորգ, Գափրիել, Եղիազար, նրա եղբայր Սահակ, Կարապետ Մասուրի, Մուրադ Փարվանի, Եղիա Ավագի, Դեսպան	380
21	Կարմրածոր (Քամրասոր)	14000	18	Գրիգոր Ամիրապանի, նրա եղբայրներ Հակոբ և Կիրակոս, Հովհաննես Իսբենդերի, նրա եղբայր Կիրակոս, Ջանիբեկ Աբրահամի, Մելիք	381
22	Կարմիր	8000	21	Փիրալի Առաքելի, նրա եղբայր Հակոբ, Մարիբեգ Հակոբի, Ազիգ Ամիրայի, նրա որդի Վահան, Պարտնսեր Մարմուզի, Գալուստ Նաթանի, Նուրազիգ Միհրանի, Դուրմիշխան, Ենոք Վարդանի, նրա որդի Մաթևոս, Եղիազար Բայանդուրի, Հովհաննես Ամիրնազիգի	382
23	Վերին Ջուլակերտ	5000	8	-	383
24	Օլոր (Ոլոր)	20000	60	Մինաս, Մանասի որդի՝ քահանա, նրա որդի Հովհան, Մինաս Գոգորի, Մինաս Սուլթանի, նրա որդի Նեքսան, Հակոբ Փարվանի, Կարապետ Հակոբի, Մար- տիրոս, նրա եղբայր Թաթոս, Ամիրնազար, Ամիրնազար, նրա եղբայրներ Շահնազար և Փիրնազար, Մինաս Եղիայի, Զաքար, Իսահակ Մարկոսի, նրա եղբայր Եղիա, Սարգիս Զեհրաբի, Խաչիկ Մուխթարի, նրա եղբայրներ Ստեփան և Դիլենջի, Մինաս, նրա եղբայր Թուրա, Հայրա- պետ, Կիրակոսի թոռ, Կիրակոս Թևորդի	383
25	Դաստակերտ (Օլոր)	340	1	-	384
26	Հայդուս	13000	28	Բայանդուր Զաքարի, նրա եղբայր Բա- դիկ, Վարդազիգ Ջավելի, Վարդան Վարդազիգի, Գուլազիգ Ղազարի, նրա եղբայր Եղիազար, Մանուկ, նրա եղբայր Մարկոս, Մելիքսեթ նրա եղբայր Նուրազիգ, Հովսեփ, Հազարպետ, Եղիա Հազարպետի, Ենոք Ազարի	385
27	Նորբերդ	20000	53	Գրիգոր Մինասի, Եղիա Գրիգորի, Մարդիրոս Ահարոն, Մելիքսեթ, նրա եղբայրներ Փաթոս և Ամիրբեկ, քահանայի որդի Հովսեփ, Մկրտիչ	386
28	Սևքար	8000	23	Զեհրաբ Կարազի, Ազարբեկ Միհրանի, նրա եղբայր Ենոք, Հովհան, Վարձել Մելիքի	387
29	Կարնավազ	12000	152	Հարություն, Գալուստ, Եղիա Մարկոսի, Աբգար, Փանոս Ամիրնազարի, Ավալ Փաթոսի, Ալիխան Ասլամազի,	389

				Ջարասայ, Հազարպետ, Մելիք, նրա եղբայր Աթաբեկ, Ջոհրաբ Գրիգորի, Ջաքար, Մարկոս Դավթի, նրա եղբայր Մոսիկ, Հովսեփ, նրա եղբայր Վարդազիզ, Ջալիկ, Մանվել Մաթուրի, Օհան, Մինաս, Միհրան, Ջաքար, Ջոհրաբ, նրա եղբայր Մարկոս, Մկրտիչ, Ումիկ, Լեոն Ումիկի, Մինաս, Լեոն Ավալի, Խոսաթեղ Կիրակոսի, Սաբա Պարոնի, Ումիկ Խանդամասի, Սոս	
30	Աղվանիք	7000	անբնակ	-	391
31	Մամտուր	6000	անբնակ	-	391
32	Խոշվանք	2000	3	Արտաշես, նրա եղբայր Սուլթան	391
33	(անընթեռնելի)	2000	անբնակ		392
34	(անընթեռնելի)	2000	12	Հարիբ, Մաթևոս, Մինաս, Պողոս Մարտիրոսի, նրա եղբայր Ամիրալ, Մաթևոսի որդի, Մինասի որդի	392
35	Պետրոս	1000	անբնակ	-	392
36	Յանքատարածք (Պետրոս)	500	-	-	392
37	Յանքատարածք (Կապր)	100	-	-	392
38	Կարխիսի	2000	-	-	392
Ընդամենը Փանագլերտի նահիյեյում		314841	813		
Ընդամենը Փանակի լիվայում		779823	1869		

Անհրաժեշտ ենք համարում նշել նաև, որ վերը թվարկված բնակավայրերում հանդիպում ենք նաև վրացական անունների, որոնք ի տարբերություն հայերի շրջանում լայնորեն կիրառվող անձնանունների, բավականին քիչ են: Այսպես, Փանակ գյուղում հանդիպում ենք Գոգիչայի, Չարծորում (Չարգով)՝ Գիորգիի, Կոփում՝ Գիորգիի և Գրիգորի, Խաբանում՝ Ջազայի, Փանասկերտում՝ Գոծիայի և Իլարիոնի, Ուրեկում՝ Գոգիչայի, Բադուչայի և Վասիլի, Գեսմալում՝ Իվանեի, Կարնավասում՝ Գիորգիի, Գոգիչայի և այլն: Հաճախ կարելի է հանդիպել դեպքերի, երբ հայրն ունեցել է վրացու, որդին՝ հայի, կամ եղբայրներից մեկը հայի, մյուսը՝ վրացու անուն: Օրինակ՝ Թխասքուրք գյուղի բնակիչ Բեքայի որդու անունն Ազատ էր, Նորբերք գյուղի քահանայի որդիներից մեկի անունը Հովսեփ էր, մյուսինը՝ Սաբա, Քեանմիս գյուղի բնակիչ Գրիգորի որդիներն էին Ասլամազը և Գիորգին:¹⁰ Նման փաստերը վկայում են խառը բնակչություն ունեցող գյուղերի գոյության, նրանցում երկու ազգությունների միջև ոչ միայն հանդուրժողական, այլև բարյացակամ վերաբերմունքի առկայության մասին: Այսպիսի իրավիճակը ձևավորվել էր նախորդ՝ Սամցխեի աթաբեկության շրջանում և կարող էր լինել նաև հայության շրջանում քաղկեղոնականության տարածման հետևանք:¹¹

Հարկ ենք համարում նշել, որ «Մեծ դավթարում» հազվադեպ ենք հանդիպում բուրքական անունների: Սա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ տարածաշրջանում օսմանյան տիրապետությունը դեռևս թույլ էր: Սրա վառ օրինակներից մեկն էլ Օլթու լիվան էր, որի մասին դավթարում կա միայն մի համառոտ ցանկ: Նրա շուրջ 90 բնակավայրերի անվանումների մեծ մասն անընթեռնելի է:¹² Այս հանգամանքը թույլ է տալիս մեզ ենթադրելու, որ Օլթու լիվան դեռևս լիարժեքորեն կազմավորված չէր և դեռ,

¹⁰ Տե՛ս Զորջիսեյանի շվաբարի, Գր. 2, 33, 344, 381, 387.

¹¹ Ա. Մելիքյան, նշվ. աշխ., էջ 82-83:

¹² Տե՛ս Զորջիսեյանի շվաբարի, Գր. 3, 33, 595-603.

ավելին, դուրս էր մնացել օսմանյան ենթակայությունից ու միայն անվանապես էր Չլդըրի էյալների կազմում:

Չլդըրի էյալների կազմում պատմական Տայքի գավառներից հայ բնակչությունը բացարձակ մեծամասնություն էր կազմում Բերդագրակի լիվայում. «...բնակիչը նոցա առհասարակ էին յազգէն Հայոց»:¹³ Սակայն «Գյուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթարում» Բերդագրակի լիվան չի հիշատակվում: Ամենայն հավանականությամբ դրա հիմնական պատճառն այն է, որ Բերդագրակի լիվան, ինչպես նաև դավթարի մեջ չընդգրկված Չլդըրի էյալների մյուս գավառները (Լիվանե, Նըսֆի Լիվանե, Շևատ և այլն) կառավարվում էին իբրև յուրդուլ և օջաքլըք (ժառանգական սեփականություն):¹⁴ Հարկահանությամբ այդ գավառներում զբաղվում էին դրանց ժառանգական տերերը:

Հայաշատ էր նաև Թորթումի լիվան: XVII դարի առաջին կեսին Թորթումի գավառի ժողովրդագրական պատկերի մասին արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում ժամանակաշրջանի հեղինակ Հակոբ Կարնեցին, համաձայն որի՝ «Եւ էին բնակիչք երկրիս կէս հայ ազգաւ և կէսն կրօնիւք վրացի, բայց հայի լեզուաւ խօսէին»:¹⁵ Հ.Տաշյանի կարծիքով, «ասոնք «վրացի» էին այնպէս՝ ինչպէս այսօր «Firengi» կամ «Փրանկ» Հայեր: Ինչպէս Բիւզանդեանց իշխանութեան ներքևումնեցած ենք նաև շատ բազմաթիւ «հոռոմ» Հայեր, որոնցմէ այսօր ալ կան յունածէս, բայց տակաւին հայախօս Հայ-Հոռոմներ, նոյնպէս պատմութեան բերմամբ ունեցած ենք «կրօնիւք վրացի» Հայեր»:¹⁶

Արևմտյան Հայաստանի և մասնավորապես Տայքի հայ բնակչության համար իսկական պատուհաս էին նաև թուրք-պարսկական պատերազմները, որոնց հետևանքով բոնի տեղահանվում էր հայ ժողովուրդը: Այս գործընթացի արդյունքում տեղի էր ունենում Արևմտահայաստանի հայաթափում: 1604թ. իրադարձություններին անդրադառնալով՝ Ջաքարիա Վանեցին գրում է. «Ձի ել հրաման յարքայէն, զի երթիցեն և գերեսցեն գտունս հայոց: Եվ գնացեալ գերեցուցին զԿարս, զՇիրակունիս, զԲասեն, զԿաղզըւան, զԱղջադալէն, զԱլաշկերտ, զԳաւգ(սու), զՏումանիս, զՉլդըր, զԱրտախսան, զԿոլալ, զՇաքի, զՇուրան, զՇամախի, զԲանակ, զՓասկեր (Փանասկերտ), զՅուխտիք, զՄամրվան (ընդգծումը մերն է՝ Ա.Ա.), զԹարխուն, զՍեպեր, զԵրեւան, զՆախչըվան, զՋուղայ, զԱղբակ, զՍալամաստ և այլ բազում գեաւոյ և քաղաք, զոր ոչ կարենք ընդ գրով արկանել: Ձի Դաէվրեժոյ մինչև ի Թեղորոյսպալիս, որ Արզրոում կոչեն անմարդարնակ արարի, և Երևանայ մինչև Թարվեզ ԿՌ (60 հազար) գերի արարին»:¹⁷ Բռնագաղթից զերծ չեն մնում նաև Տայքի մյուս շրջանները: Մասնավորապես 1629թ. նոր բռնագաղթ է տեղի ունենում, որի ժամանակ «եկեալ Խալիլ փաշան վազիր ի վերայ Ապազին, չկարաց առնուլ, ապա աշխարիս աւերեաց ի թալան, ի սուր սուսերի, ի գերութիւն վարեց՝ զԵրզնկան, Աղզրում, Բասեն, Թորթում՝ և այլ գաւառք, և գնաց ի Թաւիսատ»:¹⁸

Հպատակ ժողովուրդների նկատմամբ լիակատար գերիշխանություն հաստատելու նպատակով սուլթանական կառավարությունն սկսեց նվաճված երկրամասերը բնակեցնել թուրքալեզու և իրանալեզու (գերագանցապես քրդեր) ցեղերով: Ընդառաջելով գաղթել ցանկացող քրդական ցեղերի ցանկությամբ՝ 1635թ. սուլթան Մուրադը կազմակերպեց զանգվածային ներհոսք դեպի Երզրումի նահանգի հյուսիսային գավառներ:

¹³ Ղ. Ի ն ճ ի ճ ե ա ն, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, մաս 1, Ասիա, Հ. 1, Վնտ., 1806, էջ 132:

¹⁴ Նշանոճի մ., Տախրտեջլու-ոսմալլեթոն շրտոյրտոմոն ուկտորուդան XVI-XVII Նաշշեմեժի, տժ., 1971, թ. 194.

¹⁵ Յ ա կ ո վ բ Կ ա ռ ն ե ց ի, Տեղագիր Վերին Հայոց, Յիշատակարան ԺԷ դարու, Վաղարշապատ, 1903, էջ 18:

¹⁶ Հ. Տ ա շ ե ա ն, Հայ բնակչությունը Սև ծովէն մինչև Կարին, Վիեննա, 1921, էջ 68-69: Այսպիսի «վրացի» հայերից մեկն էլ Լիվանե Ջաքարյանն էր, որը, ի տարբերություն մինչև կյանքի վերջը հայոց եկեղեցուն հավատարիմ մնացած իր եղբոր՝ Ջաքարեի, վրաց Իոանե կաթողիկոսի կողմից մկրտվեց իբրև քաղկեդոնական:

¹⁷ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Ա, (1601-1620), կազմեցին Վ. Հակոբյանը և Ա. Հովհաննիսյանը, Եր., 1974, էջ 411-412:

¹⁸ Մեքերումներում մեր կողմից ընդգծված են միայն պատմական Տայքի բնակավայրերը (հեղ.)

¹⁸ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Բ, (1621-1640), կազմեցին Վ. Հակոբյանը և Ա. Հովհաննիսյանը, Եր., 1978, էջ 327:

Եթե սկզբնական շրջաններում քրդերը հյուսիս էին տեղափոխվում ամառվա ամիսներին՝ յայլաներում իրենց մեծաքանակ հոտերն արածեցնելու համար, ապա այժմ նրանք անցան մշտական բնակության հայկական բնակավայրերում, իսկ հայ բնակչությունը պարտավոր էր ամբողջ ձմեռ պահել ինչպես քրդերին, այնպես էլ նրանց անասուններին: Չեռնարկված այս քայլերի հետևանքով աստիճանաբար փոփոխվեց Արևմտահայաստանի էթնիկական դիմագիծը:¹⁹

1639թ. Կասրե-Շիրիհի հաշտության պայմանագրի կնքումից հետո թուրքական կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ նվաճված ժողովուրդների մահմեդականացման գործընթացին: Հակոբ Կարնեցին գրում է. «Ի բազմամալն Հագարացոցն ի ժամանակս մեր ի թուականիս Ռ-ՂԲ. (1643) ամին եղև հրաման մեծ կայսերեն Ստամպոլայ ի վերայ մոլլայի միոջ, որ էր յոյժ անուանի և առաջակայ էր քաղաքիս Արզրումայ և փաշաներաց՝ Ջաֆար անուն ժանտաբարոյ և քրիստոնէից թասիպ, յաշխարհագիր առնել զբոլոր շրջակայ երկիրս Արզրումայ: Եվ ելեալ արար դատար և կապեաց ծանր խարած, և ելին մեծ և փոքր ի թագատրական դատարն. և երկրիս Վրացիքն ամենայն յերկուցեալք ի յահէ խարածին յօրէնս Մահմետի. ապա ազգս Հայոց մնացին ի վերայ հաւատոցն ողորմութեամբն Քրիստոսի»:²⁰ Սեկ այլ զանգվածային մահմեդականացման մասին է վկայում XVIII դարի վերջի XIX դարի սկզբի պատմաբան-աշխարհագիր Ղուկաս Ինճիկյանը: Ըստ նրա՝ «...զմախկին հայկազուն բնակչաց Թորթումայ, թէ ձանձրացեալք ի բռնութենէ և ի գրկանաց, դարձան առ հասարակ ի կրօնս տաճկաց.», չնայած գյուղերը շարունակում էին մնալ «ըստ մասին բնակեալ ի հայոց և ըստ մասին ի տաճկաց»:²¹ Բերդագրակի բնակչությունը ևս «ըստ մեծի մասին դարձան ի տաճկութիւն և սակաւ մնացին ի քրիստոնէից»:²²

Իշխանությունների սպառնալիքի տակ մահմեդականացած հայության մի զգալի մասն առերես էր ընդունել իսլամը: Նրանք ցերեկով էին միայն մահմեդական, իսկ գիշերը դառնում էին քրիստոնյաներ՝ գաղտնի հաճախելով եկեղեցիներ, կատարելով քրիստոնեական զանազան ծիսակատարություններ: Այդօրինակ բնակչությունը հայտնի էր «կեսկեսներ» անունով՝ այսինքն՝ կես հայ-քրիստոնյա և կես թուրք-մահմեդական: Կեսկեսները սովոր թիվ էին կազմում պատմական Տայքի գավառներում: Թորթումի գավառի կեսկեսների զգալի մասը գրեթե ոչնչով չէր տարբերվում մնացած հայ բնակչությունից: Նրանցից շատերն անգամ անվարժ էին խոսում թուրքերեն, իսկ նրանց թուրքերենի մեջ հսկայական թիվ էին կազմում հայերեն բառերը: Նրանց մեջ հաճախ էին հանդիպում հայկական անուններ, որոնց ավելացված էր թուրքական «օղլի» վերջավորությունը՝ Կոստան-օղլի, Կիրակոս-օղլի, Գասպար-օղլի և այլն: Հայկականը և քրիստոնեականը հատկապես լավ էր պահպանված կեսկես կանանց շրջանում:²³

XVIII դարի առաջին կեսին վերսկսված թուրք-պարսկական պատերազմները կրկին պատուհաս դարձան հայ ժողովրդի համար: Կարսի, Բայազետի, Կաղզվանի, Կարինի և այլ գավառների ավերումից հետո Նադիր խանը պարսկական զորքով ներխուժեց Հյուսիսային Հայաստան, որտեղից գերված 6000 հայ բնակիչների գաղթեցրեց Պարսկաստան: «Եւ անտի կրկին արձակեաց ասպատակս, որ գնացեալ հասին մերձ Թեղուպոլսոյ, եւ գերեցին զՆարիմանու մահանգսն, զՋաւախթու, զՉլտրու, եւ զՋալիդուլու, որք էին բովանդակ ի մեր ազգէ,- գրում է Աբրահամ Կրետացին, եւ քչեցին զայր եւ զկին, զծեր եւ զտղայ եւ տարան ի Խորասան՝ թուով ԶՌ. (6000), որպէս եւ լսեմք»:²⁴ Ծառունակելով ասպատակությունները Հյուսիսային Հայաստանում, Նադիրի հրամանով 1742թ. պարսկական զորքերը ավերեցին Կարսը, Ջավախքը և Կոլան (Գյոլե, պատմական Կող գավառ):²⁵

¹⁹ Ա. Մե լ ը ո յ ա ն, *Ժողովրդագրական գործընթացների միտումները Էրզրումի մահանգում (XVI դ. – XX դ. սկիզբ)*, Պատմա-բանասիրական հանդես, Եր., 1999, N 2-3, էջ 124:

²⁰ Յ ա կ ո վ բ Կ ա ռ ն ե ց ի, նշվ. աշխ., էջ 18:

²¹ Ղ. Ի ն ճ ի ճ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 93-94:

²² Նույն տեղում, էջ 132:

²³ Հ. Տ ա շ ե ա ն, *Հայ բնակչությունը Սև ծովէն մինչեւ Կարին*, էջ 80-82:

²⁴ Աբրահամ կաթողիկոսի Կրետացոյ պատմագրութիւն անցիցն իւրոյ և Նատիր-Շահին պարսից, Վաղարշապատ, 1870, էջ 22-23:

²⁵ Վրաց աղբյուրները... հ. Գ, էջ 74:

Թուրքական տիրապետության առաջին փուլում (մինչև XVIII դարը) պատմական Տայքում նոր ժողովրդագրական փոփոխություններ տեղի ունեցան: Դա հստակ երևում է, երբ բաղդատում ենք «Գյուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթարի» ու թուրքական մեկ այլ հարկացուցակի՝ «Չղըրի էյալեթի ջաբա դավթարի» նյութերը: «Չղըրի էյալեթի ջաբա դավթարը» արտացոլում է XVII դարի վերջի և XVIII դարի սկզբի իրավիճակը: Անմիջապես աչքի է զարնում այն իրողությունը, որ մեկ հարյուրամյակի ընթացքում կտրուկ նվազել է պատմական Տայքի, ինչպես նաև Չղըրի նահանգի բնակավայրերի թիվը:²⁶ Բերենք տվյալներ Փանակի և Օլթու լիվաների օրինակներով: Փանակի լիվան 1595թ. տվյալներով ուներ 109 բնակավայր, որից 55-ը Փանակի նահանգում, 16-ը՝ Քիամխիսում, 38-ը՝ Փանակներում: «Չղըրի էյալեթի ջաբա դավթարի» տվյալներով Փանակի լիվայի կազմում մնացել էր 46 բնակավայր, որից Փանակի նահանգում՝ 23 բնակավայր, Քիամխիսում՝ 5 բնակավայր, Փանասկներում՝ 18 բնակավայր: Նմանատիպ էր նաև վիճակը Օլթու լիվայում: 1595թ. մոտ 90 բնակավայրի փոխարեն մնացել էին 45 բնակավայրեր: Այսինքն՝ երկու լիվանների մոտ 200 բնակավայրից «կենդանի» էր մնացել ընդամենը 91-ը: Եթե նախկինում հանդիպում ենք միևնույն անունը կրող մի քանի գյուղերի՝ Վերին, Ներքին, Մեծ, Միջին և Փոքր, ապա այժմ՝ նրանց մի մասն առհասարակ չի հիշատակվում, մյուսներն էլ նշվում են իբրև մեկական գյուղեր: Այս գործընթացը բնորոշ էր նաև պատմական Տայքի մյուս գավառներին, ինչպես նաև Չղըրի նահանգի մյուս շրջաններին:

XVIII դարի 40-ական թվականներից Վրաստանն ու Հյուսիսային Հայաստանը հայտնվեցին հյուսիսկովկասյան լեռնականների՝ լեզգիների հարձակումների թիրախում: Օսմանյան կառավարությունը չէր խոչընդոտում լեզգիական գործոնի առաջխաղացմանը, այլ փորձում էր նրանց ներուժն օգտագործել տարածաշրջանում օրըստօրե իր դիրքերն ամրապնդող Ռուսաստանի դեմ: Լեզգիները Կարսի և Ախալցխայի (Չղըրի) փաշաների կողմից վերցվում էին զինվորական ծառայության՝ խրախուսելով նրանց տեղաշարժերը դեպի Ախալցխայի էյալեթ և այնտեղից նրանց հարձակումները Վրացական թագավորության վրա: Լեզգիների ասպատակումները վրաց թագավորների կողմից չէին մնում անպատասխան: Նրանց և լեզգիների միջև բախումներն ուղեկցվում էին Ախալցխայի էյալեթի բնակավայրերի ավերումով և կողոպուտով:

1780թ. բախումները լեզգիների ու վրացական թագավորության միջև նոր թափ ստացան: Լեզգիական և թուրքական ավերածություններից խուսափելու համար Վրաստանի Հերակլ Բ թագավորը փորձում էր ավելի մերձենալ Ռուսաստանին: Ի հակադրություն ռուս-վրացական մերձեցման՝ սուլթանի կողմից Ախալցխայի վալի Սուլեյման փաշային հստակ հրահանգ է տրվում լեզգիներին սիրաշահելու համար նրանց պարագլուխներին փաղիշահական նվերներ և կայսերական շնորհագրեր հանձնել, ինչպես նաև Ջիհադի կոչ անել: Լեզգիների նոր խմբեր եկան Ախալցխայի նահանգ, սակայն իրենց «բնական հակումների բերումով սկսեցին թալանով և կողոպուտով զբաղվել»,²⁷ որը նոր գլխացավանք դարձավ տարածաշրջանի ժողովուրդների համար:

Այսպիսով, XVI-XVIII դարերում օսմանյան լուծը խիստ կործանարար հետևանքներ ունեցավ օսմանահպատակ ազգային փոքրամասնությունների համար: Զրկված ռուս-վրացական մի ստվար հատվածի բռնի մահմեդականացումը, պարբերաբար կիրառվող բռնագաղթերը զուգակցվում էին մահմեդական էթնիկական զանգվածների (քրդեր, լեզգիներ և այլն) ներթափանցմամբ: Ցավոք, այս գործընթացները հետագայում չդադարեցին, այլ, շարունակվելով XIX դարի առաջին քառորդին, ի վերջո հանգեցրին Արևմտյան Հայաստանի և մասնավորապես պատմական Տայքի ժողովրդագրական պատկերի արմատական փոփոխման:

²⁶ Խոլզորիս յոլադեյոս չաժա ճաշտարի, 1694-1732, տյուրքյուլի ճալստի տարգմանիտ ցամոսացեմատ մոաժնաժա ց.աժլաժեժե, ցամոկլաժա ճաւրտո մ.կնանիժե, տժիլոսի, 1979, թ. 100-204.

²⁷ Թուրքական աղբյուրները, հ. Ա, է., էջ 264:

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ НА ТЕРРИТОРИИ ИСТОРИЧЕСКОГО ТАЙКА (XVI-XVIII вв.)

____ Резюме ____

____ А. Акопов ____

В XVI в., после захвата Западной Армении, османское правительство разделило ее на обширные административные единицы-эялеты. Территория армянской исторической провинции Тайк вошла в состав Эрзрумского, Чилдырского (Ахалцихского) и Карского эялетов. Сопоставление армянских и турецких источников показывает, что в период захвата Западной Армении территория исторического Тайка была заселена в основном армянским (апостольские и православные) населением. С целью утверждения турецкого господства над краем турецкое правительство в XVI-XVIII веках прибегало к разным методам-насильственному мусульманизированию христианского населения, вытеснению армян из своей страны, а также переселению мусульманских народов (курды, лезгины и тд.) на армянские территории. К сожалению, подобные процессы были продолжены и в начале XIX столетия, что стало причиной больших перемен в демографии исторического Тайка и Западной Армении в целом.